

Рецензії

УДК 94(477)“17/18”:342.56
DOI <https://doi.org/10.35433/history.112044>

Білобровець Ольга,
доктор історичних наук, професор
кафедри історії України,
Житомирського державного
університету імені Івана Франка,
bilobrovets@gmail.com
ResearcherID: H-5369-2016
0000-0001-6638-3815

ПОЛЬСЬКИЙ ФАКТОР У СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ. КРИЗЬ ПРИЗМУ СИСТЕМИ СУДОЧИНСТВА

Рецензія. А. В. Шевчук. Судова влада в житті суспільства Правобережної України (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.): монографія. Житомир: Видавець Євенок О. О., 2022. 580 с.

Анотація

У статті прорецензовано монографію Андрія Шевчука, присвячену дослідженню системи судочинства Правобережної України після її інкорпорації до складу Російської імперії. На основі вивчення широкої джерельної бази та наявної спеціальної літератури, автор розкриває політику російської влади в приєднаному регіоні, спрямовану на збереження соціальної стабільності. Влада йшла на поступки місцевій еліті, що проявлялось у збереженні окремих станових судів, права і мови діловодства вже неіснуючої Речі Посполитої. Значна увага в роботі приділена конструюванню імперського правосуддя, характеристиці кадрового складу судів та дослідженню судово-процедурних практик.

Ключові слова: *судова система, Правобережна Україна, інкорпорація, Російська імперія.*

Судова система суспільства є показником його історичного розвитку, відтворює особливості шляху до функціонування судової гілки влади та забезпечення прав і свобод громадян на сучасному

етапі. Справедлива, добре організована судова система є ознакою демократично розвинутої держави й демонстрацією балансу усіх гілок влади та інтересів різних груп населення. Сьогодні Україна знаходиться на важливому етапі реформування та розбудови своєї судової системи. Запропоноване в монографії А. В. Шевчука дослідження судоустрою на Правобережжі в період адміністративно-політичних змін в умовах Російської імперії є актуальним з огляду на розуміння витоків та особливостей судової практики та можливостей використання накопиченого досвіду. Тому вихід монографії, об'єктом якої є функціонування судової гілки влади на Правобережжі, в якій розкрито роль та місце судочинства в житті суспільства є важливим і актуальним для сьогодення.

Обраний автором для дослідження період дає можливість простежити зміни, що відбулися у судовій системі впродовж наступних десятиліть і накопичені протиріччя, що зокрема зумовили проведення судової реформи 60-х рр. XIX ст.

Правобережжя – складний у соціоетнічному вимірі регіон, з домінуванням поляків в економічному та суспільному житті, вимагав відповідної політики від царської влади, що позначилося на збереженні попередньої судової системи та поєднанні її з існуючою імперською. Висвітлення цього питання розкриває роль судових інституцій в інтеграційній політиці Російської імперії, систему взаємовідносин з різними категоріями населення. Збереження на Правобережній Україні судочинства вже неіснуючої держави (Речі Посполитої) в цей період вказує на компроміси владної політики, спрямованої на забезпечення лояльності елітних регіональних груп.

Слід наголосити, що представлення у роботі різних форм судів, їх взаємовідносини, повноважень суддів, використання у своїй діяльності законодавчих норм є цікавою та малодослідженою сторінкою в історії судочинства.

У першому розділі автор відзначив складність дослідження даної проблематики, зважаючи на її міждисциплінарний характер, незадовільне збереження архівних фондів, їх великі обсяги і трудомісткість вивчення питання. Разом з тим, викликають певні застереження використання терміну «дореволюційний» як синоніму більш вдалого, на нашу думку, «дорадянський». Використовуючи проблемно-хронологічний принцип, А. В. Шевчук зробив кваліфікований аналіз існуючим історіографічним напрацюванням.

Погоджуємось, що в радянський період при розгляді питань функціонування судової системи науковці зосереджували свою увагу більше на теоретичних питаннях, негативних рисах судочинства, спираючись на класові підходи у дослідженнях. Проаналізувавши існуюче широке коло наукових праць сучасних вітчизняних і зарубіжних істориків, присвячене інкорпорації Правобережної України до складу Російської імперії та різним аспектам функціонування судової системи, А. В. Шевчук прийшов до висновку про малодослідженість та перспективність з'ясування ролі і місця судової гілки влади в житті суспільства.

З позитивного боку варто відзначити проведену автором системну роботу з опрацювання та залучення широкої джерельної бази, що дала можливість відтворити складну, багатогранну картину суспільного життя завдяки розгляду різних аспектів діяльності судової сфери, вирішення питань кримінального і цивільного судочинства, прагнення до забезпечення соціальної стабільності. Загалом автором використано близько 400 архівних справ із семи архівів України та близько 160 опублікованих джерел, довідкових видань і мемуарної літератури. Значна увага приділена діловодній документації, зокрема перебігу судових процедур та адмініструванню діяльності судових структур, а також актам, опублікованим у Повному зібранні законів Російської імперії (114 позицій). Зазначена законодавча база на основі конкретних рішень імперської влади дозволила прослідкувати еволюцію змін річпосполитського соціуму, зокрема її верхівки та трансформування судової системи впродовж досліджуваного періоду.

Разом з тим, вважаємо, що було б доцільно, якби автор при укладанні додатків уточнив би польські імена та прізвища, а не подавав їх виключно у російській формі згідно офіційних «Месяцеслова с росписью чиновных особ в государстве на лето от Рождества Христова», «Месяцеслова с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова» та «Месяцеслова и общего штата Российской империи».

Безумовно монографія виграла б, якби за прикладом В. Шандри автор вмістив у Додатки документи. Це могли б бути: витяги із журналу засідань судових інстанцій різних рівнів, позовні заяви, складені адвокатом, укази губернських правлінь із втручанням у судові процеси тощо.

У другому розділі А. В. Шевчук простежив річпосполитське судочинство та мережу судових органів, з якими правобережна шляхта увійшла до складу Російської імперії. На нашу думку, це вдало продемонструвало переваги судової системи за часів Речі Посполитої, а також відтінило в порівнянні з російською імперською сферою судочинства незалежність суддів та високий авторитет чиновників у суспільстві. Зміни, що настали із запровадженням російського судоустрою, привели до залежності судів від державної влади, скасування інституту адвокатури, до якого російська влада завжди ставилася з недовірою, та обрання суддів на визначений термін. Автору вдалося показати сутність владної політики, що полягала в необхідності забезпечити прихильність місцевої еліти, через збереження судової системи, яка захищала її права і власність та здійснювати контроль над судовими інституціями. Так, було розширено повноваження повітових судів, відновлювалися підкоморські суди, була заснована мережа межових судів. На повітовому рівні, згідно прагнень шляхти, було відновлено повітові установи з польською мовою у судочинстві, які перебрали функції земських та гродських судів. З метою здобуття лояльності Олександр I запровадив у Подільській губернії межову судову систему. У міському судочинстві створено окрему судову вертикаль для міщан і купців, що надавало їм авторитету та дозволило зберегти юрисдикцію магістратів і ратуш у вирішенні цивільних і кримінальних справ. Чинними залишалися польські конституції, норми II Литовського статуту і деякі елементи судового процесу.

Погоджуємось з висновком, до якого приходять автор щодо двоїстості російської політики в реформуванні судової системи на Правобережній Україні. Вона полягала у досягненні соціальної стабільності, через збереження елементів існуючого раніше судоустрою, та централізацію і бюрократизацію судових установ. Пізніше Павлом I було реалізовано схему перехресного контролю за діяльністю судових органів прикордонних губерній, оскільки він не довіряв місцевій соціальній верхівці. Для цього було створено Волинський надвірний суд (1798–1801) з повністю призначуваним кадровим складом та інституцію фіскалів (1799). Очікувано, що це зумовило конфлікт між судовою владою та населенням, насамперед заможною верхівкою.

Третій розділ присвячено характеристиці кадрового складу, умовам служби в судових установах Правобережної України (повітових, підкоморських, межових, головних і надвірних судах, магістратах, ратушах, судових установах губерньського рівня).

У цьому розділі А. В. Шевчук зумів вповні розкрити реалізацію головного завдання влади щодо підконтрольності судової системи, показуючи неоднозначність та обережність дій влади у вирішенні кадрового питання в судовій системі. Влада використовувала зацікавленість шляхетського стану та давні традиції в несенні державної служби, корпоративну етику, прагнення зберегти вплив на суспільне життя. Під час формування повітових судових установ, основна увага зосереджувалась на претендентах із середовища місцевої шляхти римо-католицького віросповідання, з високим ступенем маєтності, наявністю освіти та стабільним сімейним становищем. Проте великі обсяги роботи, неоплачуваність посад, штрафи, різні способи дисциплінування, впровадження російських указів викликали незадоволення шляхти та заміну колишніх досвідчених урядників «випадковими» шляхтичами без належних знань та досвіду роботи.

Автор влучно відзначив вдалу політику імперської влади під час формування кадрового складу магістратів і ратуш, що швидко забезпечила їй прихильність городян. Заможним купцям і міщанам дали можливість самостійно формувати керівників судових установ, допустили до участі юдеїв, розширили повноваження ратуш та магістратів, що примиряло міщан з російським пануванням. У формуванні кадрового складу губерньських апеляційно-ревізійних головних установ влада проявила виваженість, дозволивши місцевій еліті пропонувати власних голів судів і трьох засідателів до кожного з двох департаментів. Як правило, це були заможні, висококваліфіковані фахівці з великим досвідом роботи, які вміли знаходити спільну мову з місцевою адміністрацією і верховною владою, користуючись їх довірою. До того ж, місцева знать здійснювала керівництво і коригування діяльності судів першої інстанції і тому була відповідальною за можливі провали.

А. В. Шевчук також акцентував увагу на посадах секретарів та радників головних судів, які мали високий статус і жалування. За час інкорпорації відбулась заміна приїжджих чиновників, які не знали польської мови і річпосполитських законів на представників

місцевого шляхетства, як правило безземельного, яке цінувало свою посаду. Політика підтримки незаможної шляхти, яка не могла обиратися, але маючи необхідні знання і статус могла зробити кар'єру в судовій системі, забезпечувала владі їх лояльність і зміцнювала владу. Ще вищий статус радника в судах обіймала, як правило місцева еліта, яка вдало узгоджувала інтереси шляхти, місцевої і центральної влади. Таким чином, успішна кадрова політика створювала умови для ефективної роботи установ.

У монографії автором відзначено суперечливість ставлення населення та влади до інституту адвокатури. Діяльність адвоката, який володів необхідною юридичною кваліфікацією збільшувала шанси у розв'язанні судової суперечки позивача та відповідача і тому завжди користувалася підтримкою населення. До того ж, діяльність адвокатів була престижною і звичною в Речі Посполитій. Натомість, для Російської імперії інститут адвокатури був незрозумілий і непотрібний. Тому через ускладнення доступу до одержання посади, він був ліквідований у 1840 р.

Окремо слід наголосити на значній роботі, проведеній автором з вивчення та представлення великої кількості «службових біографій» працівників канцелярії та судових органів Правобережної України. Це дозволило представити узагальнений образ рядового службовця-канцеляриста, від роботи якого залежала ефективність функціонування судової установи. З-поміж інших фактів А. В. Шевчук вказав також на випадки призначення на посаду канцеляриста дітей, з метою швидкого руху кар'єрними сходинками.

Заключний розділ сфокусований на представленні взаємозв'язків та взаємовпливів державного дисциплінування і запитів соціуму через судово-процедурні практики. Переслідуючи мету збереження лояльності місцевої шляхти, в період інкорпорації Правобережжя, владою було залишено річпосполитське право. А. В. Шевчук переконливо доводить, що основною метою в діяльності судів для місцевої шляхти та міщан було вирішення фінансових питань та захист прав власності. Держава не втручалася в партикулярні справи землевласників, часто підтримувала порушників, однак, у питаннях розмежування приватних маєтків з державними та з пожалуваними вимагала дотримання законності. Розгляд цивільних прав був фактично цариною, в якій держава виражала свою поступливість місцевій еліті. Проте, справи

кримінально-процесуального кодексу знаходилися під контролем центральної влади, тому що оцінювались як порушення державних основ. Кримінальним департаментам Київського, Волинського і Подільського головних судів також було доручено боротьбу з порушеннями у чиновницькому середовищі. На основі аналізу значної кількості архівних документів, автор прийшов до висновку про ефективність використання різних методів покарань за порушення обов'язків державними службовцями.

Рецензована робота відзначається цілісністю й логічністю структурної побудови, органічним взаємозв'язком розділів, що дало можливість автору проаналізувати об'ємний фактичний і теоретичний матеріал у проблемно-хронологічному викладі, реалізувати поставлені мету та завдання і прийти до узагальнення результатів дослідження у висновках.

Загалом представлена монографія, незважаючи на окремі зауваження, що не впливають на її загальну високу оцінку, відповідає важливим завданням сучасної науки, має суспільну актуальність. Завдяки аналізу та ґрунтовній характеристиці трансформацій судової системи на Правобережжі у період інкорпорації до Російської імперії репрезентовано усю складність і суперечливість процесів, що відбувалися у суспільному житті наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. Видання, поза сумнівом, зацікавить істориків, юристів, студентів, викладачів та широкий загал читачів.

1. Шандра В. С. Совісні суди в Україні (остання чверть XVIII–середина XIX ст.) / Наук. ред. О. П. Реєнт. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2011. – 266 с. С. 170-196.

Bilobrovets O. PUBLIC LIFE OF RIGHT BANK UKRAINE THROUGH THE PRISM OF THE JUDICIAL SYSTEM.

Review. Shevchuk A. Judicial power in the life of the society of Right Bank Ukraine (end of XVIII - first third of XIX centuries): monograph. Zhytomyr: Evenok, 2022. 580 s.

Abstract

The article reviews the monograph of Andriy Shevchuk, devoted to the study of the judicial system of Right-Bank Ukraine after its incorporation into

the Russian Empire. Based on the study of a wide source base and the available special literature, the author reveals the policy of the Russian government in the annexed region, aimed at preserving social stability through concessions to the local elite thanks to the preservation of separate courts, law and official language of the now defunct Polish-Lithuanian Commonwealth. Considerable attention is paid in the work to the construction of imperial justice, the characteristics of the personnel of the courts, and the study of judicial and procedural practices.

Keywords: *judicial system, Right Bank Ukraine, incorporation, Russian Empire.*

**Bilobrowiec O. ŻYCIE SPOŁECZNE PRAWOBRZEŻNEJ UKRAINY
PRZEZ PRYZMAT SĄDOWNICTWA.**

Recenzja. Szewczuk A.W. Władza sądownicza w życiu społeczeństwa prawobrzeżnej Ukrainy (koniec XVIII – pierwsza tercja XIX w.): monografia. Żytomierz: Ewenok, 2022. 580 s.

Streszczenie

Artykuł stanowi przegląd monografii Andrija Szewczuka, poświęconej badaniu sądownictwa prawobrzeżnej Ukrainy po jej włączeniu do Imperium Rosyjskiego. Na podstawie badania szerokiej bazy źródłowej i dostępnej literatury specjalistycznej autor ujawnia politykę władz rosyjskich w anektowanym regionie, zmierzającą do zachowania stabilności społecznej poprzez ustępstwa na rzecz lokalnej elity dzięki zachowaniu odrębnych sądów, prawa i język urzędowy nieistniejącej już Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Wiele uwagi poświęca się w pracach konstrukcji cesarskiego wymiaru sprawiedliwości, charakterystyce personelu sądów oraz badaniu praktyk sądowych i proceduralnych.

Słowa kluczowe: *sądownictwo, prawobrzeżna Ukraina, inkorporacja, imperium rosyjskie.*

Рецензію надіслано до редколегії 11.06.2022 р.
Рецензію рекомендовано до друку 29.07.2022 р.